

DISCUSSIE

Waarom herstel niet tot de kerntaken behoort

Bedenkingen bij Walgraves rechtsonbehagen

Paul De Hert

1. Het lezen van Walgrave is een plezier. Zonder hem (en natuurlijk ook de mensen achter voorliggend tijdschrift) zat de discussie over het herstelrecht helemaal in Angelsaksische handen en we weten allemaal hoe beperkt de anderstalige literatuurlijst is van deze auteurs en hoe belangrijk ze hun eigen argumentatieve traditie vinden. Dat wil niet zeggen dat men door Walgrave te lezen toegang krijgt tot andere herstelrechtelijke protagonisten. Walgrave heeft een eigen loopbaan en achtergrond, een eigen kijk op de wereld en een heel aparte, hem eigen drive. Hij is een hersteldenker met een status aparte. Bij Walgrave heb ik steeds de indruk dat kennis van zijn achtergrond heel belangrijk is. De schrijver Walgrave brengt in zijn werk heel veel samen, tot en met zijn geloof in participatieve democratie en zijn geloof in *citizenship*, onze hoedanigheid als deel van een *polis* met rechten en verantwoordelijkheden. In het verleden heb ik samen met en zonder collega-vriend Serge Gutwirth wat speldenprikken gegeven richting herstelrecht en richting Walgrave (Gutwirth & De Hert 2001; 2002). Vandaag, na de lectuur van zijn samenvatting *Een maximalistische visie op herstelrecht*, zie ik mij verplicht mezelf te herhalen. Walgraves huidige denken is overduidelijk gerijpt, maar mijn onbehagen bij zijn rechtsonbehagen en zijn verhaspeling van traditionele onderscheiden blijft.

2. Mijn objecties betreffen het onderscheid tussen minderjarigen en volwassenen en, gekoppeld, het onderscheid tussen schuld en schaamte of spijt en het onderscheid tussen majoriteitregels en minoriteitregels. Het recht maakt het eerste onderscheid, maar niet het tweede en evenmin het derde. Walgrave maakt geen van alle. Nochtans zijn het cruciale onderscheiden om te begrijpen hoe onze samenleving met het strafrecht omspringt. Walgraves achtergrond ligt bij het jeugdstrafrecht en de toepassing van hersteltechnieken bij jongeren. Mooi zo. Jongeren zijn geen volwassenen. Hun persoonlijkheid is 'in ontwikkeling' en bij die ontwikkeling hoort het verkennen van grenzen en hiermee verbonden de plicht voor anderen om die grenzen aan te geven en te werken aan een geïnternaliseerd normenbesef. Niet straffen maar opvoeden staat centraal in het jeugd(straf)recht, en als herstelrecht ons dichter bij dat doel kan brengen, dan is dat prima. Als het evenwel meer focust op de schade van het slachtoffer, eerder dan op het ontwikkelingsproject van de jonge dader, dan hoeft het voor mij niet. Ik vind het opvallend dat Walgrave dit niet ziet. Het klassieke strafrecht deugt niet volgens hem, maar dat het klassieke strafrecht zichzelf, en zijn volgens Walgrave inherente fixatie op leedtoevoeging, uitschakelt in het geval van jongeren, lijkt hem te ontgaan.

Er is bijgevolg geen behoefte aan een nieuw paradigma ten aanzien van jongeren. Dat neemt niet weg dat veel van de speeltjes van het herstelrecht mijns inziens perfect kunnen bij jongeren. Rechtstreekse confrontatie van de betrokkenen, ouders erbij, werken op normenbesef, een portie gemoraliseer en emoties tonen en wachten op of streven naar schaamrood op de wangen van de dader, met spijt en tranen als apotheose. Jongeren kunnen er mijns inziens alleen maar beter van worden, maar op 18 jaar moet het stoppen. Waarom dan? Omdat we er dan van uitgaan dat wil en ethisch apparaat gevormd zijn en dat we als volwassene aansprakelijk kunnen worden gehouden voor ons handelen. Ik vind dat een mooie fictie van het recht. Of het nu 16, 18 of 21 is, ergens moet vormende betutteling stoppen en moeten we onze op dwang gebaseerde onderwijsinvesteringen stopzetten, in de hoop dat de kiem voor volwassen gedrag en *citizenship* er is. In een eerder geschrift heb ik dat met een fragment van Coetzee geïllustreerd: ‘Straf me’, zegt de op seks met studenten betrapte professor, ‘ik beken en ben schuldig, maar verwacht niet dat ik behoudens de aanvaarding van mijn straf ook nog spijt ga tonen.’

Walgrave citeert meerdere bronnen die erop wijzen dat er een behoefte is aan herstelprocedures bij het publiek en de slachtoffers. Dat zal wel, maar het is maar de vraag of die behoefte ook leeft bij daders en of die behoefte van publiek en slachtoffers realistisch is. Een rechtssysteem dat voorbij de eis van schuld ook de eis van spijt en schaamte stelt, mag onze voorkeur niet verdienen. Spijt en schuld zijn theaterelementen (al dan niet oprecht) die de rechter bij de straftoemeting kan taxeren, en laten we het daarbij houden.¹

3. Ik behandel later het onderscheid tussen majoriteitregels en minoriteitregels, maar blijf even hangen bij het beeld van de vervolging en de terechtzitting als theater. Zoals anderen voor mij, heb ik de analyse van Ricoeur gebruikt om te wijzen op het rituele karakter van het strafproces, dat gericht is op een proces van distantïering (De Hert 2004). Vanaf de opening van het proces, compleet met kostumering, over de procedure van woord en wederwoord, tot het eindoordeel, ... alles wordt in het werk gesteld om een filter te leggen op de fysieke en mentale verwondingen van het slachtoffer en van de samenleving waarvan een inspanning verwacht wordt om die verwondingen in perspectief te plaatsen en de dader niet als monster maar als mens te zien, een mens die voor zijn verantwoordelijkheid wordt geplaatst. Dat allemaal weggooien in naam van het emotioneel herstel van het slachtoffer en met het argument dat niemand gebaat is met de idee van een straf bedacht als leedtoevoeging, gaat te ver. Ik hecht grote waarde aan de wijze waarop onze samenlevingen strafprocedures uitbouwen, en de discussie over nut en onzin van de straf als leedtoevoeging lijkt me daarbij van een andere orde te zijn. Het gaat in het strafrecht immers niet alleen om die leedtoevoeging, maar ook om de effecten van het theateraal

1 Elffers maakt het onderscheid tussen personen die zich voegen (personen die zich houden aan de regels uit angst voor een negatieve reactie van de autoriteiten), personen die zich identificeren (personen die zich houden aan de regels uit angst voor sociale afkeuring), en personen gekenmerkt door de internalisatie van de norm (personen die de norm geïnternaliseerd hebben en deze vanwege de morele kosten – schuldgevoel en schaamte – volgen). Vgl. Elffers 2008a. Wat ook de waarde is van deze typologie van regelvolgingstypes, het plaatst een paradigma dat schaamte centraal zet voor een uitdaging.

opgebouwde strafproces. Meer participatie in dat strafproces lijkt me geen fundamenteel probleem. Zinvoller straffen dan blinde leedtoevoeging lijkt me evenmin een onoverkomelijke opdracht voor het strafrecht. Onder het kopje 'Ethische problemen met strafrecht' bespreekt Walgrave de superioriteit van het herstelrecht, dat ook vergeldt 'maar dan in een opbouwende betekenis'. Mij is helemaal niet duidelijk waarom de 'straffen' bedacht binnen het herstelrecht niet passen in het gemene strafrecht. Een taakstraf bij het slachtoffer ... Schitterend idee, en zeker aanbevelingswaard binnen de context van het klassieke strafrecht. De mogelijkheid in Nederland om geen straf uit te spreken (onbestaand in België) bewijst dat het strafrecht niet noodzakelijk gekoppeld kan worden aan de idee van altijd noodzakelijke intentionele leedtoevoeging, een koppeling die Walgrave wel maakt.

4. Heeft het onbehagen van het herstelrecht wel te maken met het strafrecht? Is er geen sprake van een breder onbehagen met onder meer *pendants* in de pedagogie, waarin het nut van de klassieke straf ter discussie staat? Ik geloof van wel en het herstelrecht maakt dan ook weinig indruk wanneer het het klassieke strafrecht verwerpt op grond van zijn gebruik van leedstraffen. Dat gebruik staat op evidente wijze ter discussie wanneer steeds meer gezinnen er in eigen sfeer afstand van nemen. Wat bereikt moet worden, is het trekken en aangeven van grenzen. Straffen, en zeker leedstraffen, zijn daartoe in de regel niet het eerste geschikte instrument, ook niet voor de onbandigen. Dialoog, beklemtonen van grenzen en uiten van teleurstelling en oefenen van juist gedrag wél. Tendensen in het strafrecht, zoals de toepassing van de bemiddeling en oplegging van ervaringsgerichte straffen (bepaalde taakstraffen), bewijzen dat Walgrave met zijn afwijzing van de leedstraf niet alleen staat, maar tevens dat een paradigmawissel niet de enige optie is. Die wissel zal er op basis van dit geschrift mijns inziens niet komen. De moeizamere passages over de straf overtuigen mijns inziens niet. De gehanteerde definitie is te beperkt ('straf is een als leed bedoelde oplegging'). Even later wordt ze al opengetrokken door specificatie ('de vergeldende straf'), om zo de deur open te zetten voor een herstelrechtelijke, op proportionaliteit gebaseerd strafalternatief ('de leedwegnemende vorm van vergeldend recht, maar dan in een opbouwende betekenis, ten dienste van de kwaliteit van het sociale leven'). Er zijn volgens mij grenzen aan het aantal opposities dat in logisch verband bijeengeplaatst kan worden, maar die zijn er dan weer niet aan onze morele, zelfs mensenrechtelijke plicht om te streven naar een opbouwend strafrecht ten dienste van de kwaliteit van het sociale leven.²

5. Het vergeldingshongerige publiek moet worden gewantrouwd, aldus Walgrave. Terecht, en dat wantrouwen zit ook in het hiervoor genoemd distantieproces (sub. 3). Wat Walgrave echter nalaat, is het slachtoffer te wantrouwen. Wat een naïviteit en wat een plus voor het klassieke strafrecht, dat het distantieproces niet alleen aanwendt op de samenleving, maar ook op het slachtoffer. Walgraves remmen op het slachtoffer zijn mij onduidelijk. Klassieke rechtswaarborgen voor de dader

2 Over een humaan strafrecht voorbij art. 3 Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (verbod op onmenselijke en vernederende straffen) en art. 49 § 3 van het Handvest voor de Grondrechten van de Europese Unie (proportionaliteit van de straf), leze men De Hert & Hoefmans (te verschijnen).

schijnt hij bovendien maar niets te vinden (wat mij brengt bij de term ‘rechtsonbehagen’). Het heilige slachtoffer komt op de eerste plaats. Niemand is echter oprecht, of blijft het, ook het slachtoffer niet. Geef je te veel macht aan het slachtoffer, zo leren mij mijn kleine levensexperimenten, dan bestaat de kans dat slachtoffers zelf daders worden. Wat met slachtoffers die je nooit tegemoet kunt komen omdat ze nooit voldaan zijn? Wie moet beslissen wanneer de dader voldoende tegemoet is gekomen?

In zijn geschrift doet Walgrave een aantal suggesties, zoals *just due* en proportionaliteit (een beginsel dat we kennen uit het klassieke strafrecht maar in een herstelrechtelijke context puurder zou kunnen worden toegepast), maar zijn voorbeeld van de kansarme jongen die een dure, gestolen auto stukmaakt, illustreert het probleem van rechtvaardigheid dat ik eerder als probleempunt voor het herstelrecht naar voren heb geschoven (De Hert 2004). In een passage – waarin geen seconde stilgestaan wordt bij het bestaan van het jeugd(straf)recht waarin niet leed, maar de persoon van de jonge dader centraal staat – verwerpt Walgrave een regeling waarin de kansarme jongen de integrale waarde van de wagen moet terugbetalen. ‘Dat is erover’, en in de plaats komt een herstelgerichte inspanning waarbij het ‘materiële gedeelte beperkt blijft, rekening houdend met zijn materiële en sociaal-psychologische draagkracht’. Ik ben geïnteresseerd in het concrete proces dat hier zou moeten spelen. Wie gaat deze transactie sturen, controleren en/of opleggen? Wie is die geheimzinnige herstelrechtelijke actor die een horizontaal proces met vergoeding van schade als doel gaat heroriënteren in functie van een verdelende rechtvaardigheid, waarbij bredere beschouwingen dan alleen het schade-element voor het slachtoffer worden verdisconteerd? De onafhankelijke derde die in naam van het algemene belang recht spreekt? Het klassieke strafrechtssysteem met zijn rechters en/of zijn bemiddelende magistraten van het Openbaar Ministerie?

6. Hoe zit het nu met het onderscheid tussen majoriteitregels en minoriteitregels? Nog even geduld en nog één kleine omweg. Een pleidooi voor een paradigmawissel wint aan overtuigingskracht wanneer de beschrijving van het bestaande paradigma strookt met de realiteit. In het geval van het bestaande strafrecht is dat geen sinecure en Walgrave valt daarom dan ook terug op enkele gemeenplaatsen. Strafrecht strekt tot intentionele leedtoevoeging en strafrecht stelt de persoon van de dader centraal. Was het maar zo eenvoudig. Het strafrecht dient meerdere doelstellingen en meerdere actoren. Neem het naast elkaar bestaan van straffen en maatregelen. Wat het precieze onderscheid betekent, weet niemand, ook al is het een fel besproken onderscheid. Doorgaans heet het dat maatregelen opgelegd worden wanneer de persoon niet schuldig is, maar wel een strafbaar feit heeft gepleegd (bijvoorbeeld doordat de persoon niet toerekeningsvatbaar was). Kooijmans (2002, 30) stelt terecht vast dat vele discussies over de maatregelen te eenzijdig gevoerd worden met de terbeschikkingstelling in het achterhoofd, en vastgesteld moet worden dat in de praktijk een heleboel andere zaken onder de noemer ‘maatregel’ worden geplaatst. Denken we maar aan de ontneming van wederrechtelijk verkregen voordeel, de onttrekking van voorwerpen aan het verkeer en het betalen van een schadevergoeding. Van Den Wyngaert (2006, 412) schrijft dat maatregelen geen leedtoevoeging beogen, maar andere doelen, en ze voegt er onmiddellijk aan toe dat dit onderscheid door de

betrokkene niet altijd zal worden aangevoeld. Het doelcriterium, hoe onvolmaakt ook, biedt inderdaad het meeste houvast om het juridisch-technische onderscheid tussen straffen en maatregelen te begrijpen. In feite vormt de historisch gegroeide categorie van de maatregelen een restcategorie die het strafrecht en de strafwetgever toelaat om domeinonzuivere elementen te weren en het eigen profiel gericht op leedtoevoeging en gekenmerkt door een publiekrechtelijke taak helder te houden. In België werd bijvoorbeeld besloten om de terbeschikkingstelling over te hevelen van de maatregelen naar de straffen, in het licht van een repressieve aanscherping ervan.³ Er zijn argumenten pro deze conceptuele oefeningen en overhevelingen. In het verleden heb ik met collega Gutwirth gepleit voor een voortdurend uitzuiveringsproces waarbij het strafrecht zijn focus op vergelding behoudt en systeemvreemde elementen doorschuift richting civiel recht, bestuursrecht, maatregelenrecht enzovoort. Omgekeerd moet worden vastgesteld dat er argumenten tegen deze exercitie zijn. Ze kan bijvoorbeeld leiden tot een onrealistisch strafbegrip.⁴ Ook is de uitpuring van het strafrecht niet altijd mogelijk en zeker in de praktijk geen feit.⁵ Ook is er het multiactorgegeven van het strafrecht. Zelfs al krijgt men min of meer een consensus over het primaire doel van het strafrecht, dan nog blijft de vaststelling dat het strafrecht minstens drie actoren bedient: het slachtoffer, de staat én de gemeenschap of maatschappij, waarbij het vertrekpunt niet altijd de persoon van de dader is. Meer en meer doet deze laatste actor zich gelden. Zo wordt de Belgische terbeschikkingstelling niet meer gebruikt als reactie op persisterend delinquent gedrag van welbepaalde personen, maar als reactie op welbepaalde feiten waarbij een vermoeden wordt gehanteerd dat de daders ervan – louter op basis van

- 3 Cf. het nieuwe art. 34bis Strafwetboek ingevoerd door de Wet van 26 april 2007 betreffende de terbeschikkingstelling van de strafuitvoeringsrechtbank, *B.S.*, 13 juli 2007: 'De terbeschikkingstelling van de strafuitvoeringsrechtbank is een bijkomende straf die in de door de wet bepaalde gevallen moet of kan worden uitgesproken met het oog op de bescherming van de maatschappij tegen personen die bepaalde ernstige strafbare feiten plegen die de integriteit van personen aantasten. Deze bijkomende straf gaat in na het verstrijken van de effectieve hoofdgevangenisstraf of van de opsluiting.'
- 4 Vanuit criminologisch en sociologisch perspectief wordt een sanctie gedefinieerd als alle mogelijke negatieve reacties op een bepaald gedrag, zowel door de omgeving als door officiële instanties. Het louter bestaan van een reactie is voldoende om te kunnen spreken van een straf. Vgl. Scheirs & Tournel 2009, 95. Een onderscheid tussen maatregelen en straffen is bijgevolg alleen verdedigbaar op juridisch-technische gronden.
- 5 Zo zijn er argumenten om naar Belgisch recht de voordeelontneming als straf te bestempelen of naar Nederlands recht als maatregel. Men leze over de voordeelontneming in rechtsvergelijkend perspectief: Rozie 2005. Zie ook de samenvatting van de preadviezen van Joëlle Rozie en Matthias Borgers op <www.verenigingvoorstrafrecht.nl/>.

de aard van het misdrijf dat zij pleegden – zullen hervallen.⁶ Een andere opvallende actor is de staat. In het gemene verhaal over het strafrecht, dat we ook terugvinden in de analyses van de hersteldenkers, heeft de staat bestraffing naar zich toegetrokken via een historisch proces. De staat, als strafmonopolist, gebruikt het strafrecht niet alleen om recht te spreken over daders van gewelds- en vermogensdelicten, maar ook om recht te spreken over overtreders van staatsbelangen. Traditioneel denken we daarbij aan delicten tegen de inwendige en uitwendige veiligheid van de staat. Maar, overtuigd van het gemak en nut van het strafrecht, wordt het door de staat ook gebruikt ter ondersteuning van de handhaving van allerlei voorschriften uit het bestuursrecht, het gezondheidsrecht, het sociaal recht, het privacyrecht, en ga zo maar door. Daarbij wordt het gebruikt als primaire reactie, dan wel als stok achter de deur. Zo wordt in België op ‘overlastfeiten’ voortaan primair gereageerd met bestuursrechtelijke straffen en secundair met klassiek strafrecht (De Hert 2005). Dit veelvuldige beroep op het strafrecht verklaart waarom er in dit rechtsdomein niet alleen sprake is van majoriteitregels, regels die de meeste mensen onderschrijven, ook al zou de overtreding ervan niet worden bestraft via het strafrecht, maar ook van minoriteitregels, strafbaar gestelde regels die enkel door de bevolking gedragen worden omdat ze als dusdanig zijn gedefinieerd door de wetgever.⁷ Zoals gezegd heb ik met Serge Gutwirth op dit punt gepleit om het strafrecht van dergelijke regels te ontlasten, zodat het zich op zijn kerntaak van het vergelden kan richten. Ik breng die minoriteitregels hier te berde omdat ik me afvraag hoe het herstelrecht ermee omgaat. Het belang van het slachtoffer centraal stellen in een systeem dat in de praktijk ook andere actoren (de staat en de gemeenschap) bedient, lijkt me even onrealistisch als mijn met Gutwirth gedeeld streven naar een kerntakenstrafrecht dat ziet op de naleving van (enkel) majoriteitregels.

7. Laat ik mijn beschouwing afronden en verduidelijken wat ik met de titel van mijn bijdrage centraal wil stellen. Het is een bezwaar tegen het herstelrecht dat ik met Gutwirth ontwikkeld heb. Wil je een rechtssysteem dat primair op de schadever-

- 6 Philip Daeninck schrijft over de nieuwe Belgische wetgeving op de terbeschikkingstelling: ‘Het moge duidelijk zijn dat het toepassingsgebied van de terbeschikkingstelling hiermee sterk wordt uitgebreid. Vooral opvallend is het samengaan van enerzijds de eliminatie van de oorspronkelijke categorie van de *gewoontemisdadigers*, en anderzijds de uitbreiding van de mogelijkheden om een terbeschikkingstelling uit te spreken ten aanzien van *primaires*. De terbeschikkingstelling verwijderd zich op deze manier steeds meer van haar oorspronkelijke doelstelling, met name de bescherming van de maatschappij tegen persisterend delinquent gedrag. Zij zal gemakkelijker kunnen of zelfs moeten uitgesproken worden ten aanzien van personen van wie – louter op basis van de aard van het misdrijf dat zij pleegden – vermoed wordt dat ze in de toekomst zouden kunnen hervallen. Ook de keuze voor een misdrijvenlijst maakt het duidelijk dat de nadruk heel sterk komt te liggen op de feiten die worden gepleegd, en veel minder op de persoon achter deze feiten’ (Daeninck 2009, 65).
- 7 ‘Het gaat daarbij vaak, maar niet altijd, om regels uit bijzondere wetten waarop een strafsancie is gesteld. Denk bijvoorbeeld aan de legitimatieplicht, of de regels van de mestwet, of verkeersverordeningen. Je mag ze niet overtreden, dat onderschrijft de meerderheid van de bevolking misschien wel, maar dan toch alleen maar, of toch in de eerste plaats, omdat je nu eenmaal de wet behoort te gehoorzamen, niet omdat het intrinsiek schandelijk is om geen identiteitsbewijs bij je hebben, 53 km per uur te rijden op de De Boelelaan, of meer mest te strooien dan de mestwet toelaat’ (Elffers 2008b, 17). Over deze oratie leze men ook het reeds aangehaalde artikel van Scheirs en Tournel (2009, 93-98).

goeding van het slachtoffer is gericht en dat werkt met andere (lagere) proceswaarborgen? Welnu, dat bestaat al, een nieuw paradigma is daarvoor niet nodig. Het heet het civiele recht met zijn foutaansprakelijkheid, zijn verdeling van de bewijslast, zijn nadruk op de teruggave, en zijn grote rol voor de billijkheid in het rechterlijke oordeel en zijn zorg voor de tenuitvoerlegging. De hersteldenkers, en Walgrave is er een van, dromen van een ander strafrecht of een alternatief paradigma, maar zijn daarbij nooit vertrokken vanuit de systematiek van het recht dat in het strafrecht de staat en het algemeen belang vooruitschuift en in het burgerlijk recht de in zijn belangen getroffen burger. Een gedegen reflectie over dit laatste rechtsdomein blijft uit. Nochtans geloven Gutwirth en ik dat via een herijkt burgerlijk procesrecht gouden kansen worden geboden om slachtoffers een waardige procesgang te bieden en om het strafrecht terug te brengen tot zijn kerntaken. Via een kort berichtje uit het *NRC Handelsblad* kwam ik op de hoogte van het nieuwe beleid van de gemeente Amsterdam.⁸ Met trots vertelt een beleidsverantwoordelijke van die gemeente hoe schade door vernielingen voortaan burgerrechtelijk, en niet strafrechtelijk, wordt aangepakt. Deze rechtsingang laat toe de bewijslast te verdelen, om een groep verantwoordelijk te stellen daar waar de individuele aansprakelijkheid niet gemakkelijk kan worden aangetoond, en om de ouders aan te spreken voor niet-betaalde schade, wat zorgt voor meer afkeuring binnen eigen kring. Ik zou willen dat de helft van de creativiteit die Walgrave en andere hersteldenkers pompen in de afbouw of heroriëntering van het strafrecht, naar andere rechtsdomeinen gaat.

8. Sloterdijk gaat in *Woede en tijd* in op het door Hegel beschreven streven naar erkenning en op mechanismen die we hanteren bij 'wondgenezing'. We worden allemaal gedreven door de wens het gevoel van eigenwaarde in de reactie van de ander bevestigd te zien, maar, schrijft Sloterdijk, dit is een verlangen dat men zonder meer kan opvatten als een handleiding voor een gegarandeerd ongelukkig leven, ware het niet dat er ook af en toe voorbeelden zijn van geslaagde wederzijdse erkenning (Sloterdijk 2007, 35). Sloterdijk breekt zelf een lans om het verhaal van afbetalen en betaald zetten te doorbreken. Tegenover de vaststelling van schuld (de greep van het voorbije op het komende) plaatst hij het vergeven dat ruimte schept voor het komende. Onze huidige tijd, met zijn vele wraakfilmen, ziet hij als een die wordt gekenmerkt door niet-realistische wondverzorging, waarbij we ons wentelen in pijn en wraak en waarbij we een problematisch onbehagen in onze rechtscultuur hebben opgebouwd (Sloterdijk 2007, 69). Bij nader inzien wordt geen rechtsdomein dag in dag uit door verhalen, films en theater zo onderuitgehaald als het strafrecht met zijn nadruk op rechtswaarborgen en distantie. Walgrave met zijn streven naar ideale wondgenezing is een kind van deze tijd.

Literatuur

Daeninck, Ph. (2009) De terbeschikkingstelling van de strafuitvoeringsrechtbank: van beschermingsmaatregel naar bijkomende straf. *Panopticon*, 30(3), 63-67.

8 A'damse vanden betalen schade, *NRC Handelsblad* 29 augustus 2008, p. 2.

- De Hert, P. (2004) Schaamte en rechtvaardigheid. Twee pijnpunten voor restorative justice. In: B. van Stokkom (red.), *Strafen herstel. Ethische reflecties over sanctiedoeleinden*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers, 169-194.
- De Hert, P. (2005) Privatisering, decodificatie, instrumentalisering en wurging van de strafrechtelijke 'void for vagueness'-doctrine door de wet gemeentelijke administratieve sancties. In: M. Santens (red.), *Gewapend bestuur? Gemeentelijk bestuur (srecht) en gemeentelijke administratieve sancties ter bestrijding van overlastfenomenen en kleine criminaliteit*. Brugge: Die Keure, 67-88.
- De Hert, A. & A. Hoefmans (te verschijnen) Mensenrechtelijk bestraffen. Een mensenrechtagenda voor het materieel strafrecht. *Panopticon*, 30.
- Elffers, H. (2008a) Afschrikking en het aanleren van normen: de theorie van Kelman toegepast op het strafrecht. *Justitiële verkenningen*, 34(2), 82-97.
- Elffers, H. (2008b) *Een straffe aanpak*. Rede uitgesproken ter aanvaarding van het ambt van hoogleraar empirische bestudering van de strafrechtpleging aan de Vrije Universiteit Amsterdam op 30 mei, p. 17 (beschikbaar via <www.crimelink.nl/fileadmin/crimelink/documenten/Oratie_HenkElffers_straffeaanpak.pdf>).
- Gutwirth, S. & P. De Hert (2001) Een theoretische onderbouw voor een legitiem strafproces. Reflecties over procesculturen, de doelstellingen van de straf, de plaats van het strafrecht en de rol van slachtoffers. *Delikt en Delinkwent*, 31(10), 1048-1087.
- Gutwirth, S. & P. De Hert (2002) Grondslagetheoretische variaties op de grens tussen het strafrecht en het burgerlijk recht. Perspectieven op schuld-, risico- en strafrechtelijke aansprakelijkheid, slachtofferclaims, buitengerechtelijke afdoening en restorative justice. In: K. Boonen, C. Cleiren, R. Foque & Th. De Roos (red.), *De weging van 't Hart. Idealen, waarden en taken van het strafrecht*. Deventer: Kluwer, 121-170.
- Kooijmans, T. (2002) *Op maat geregeld. Een onderzoek naar de grondslag en de normering van de strafrechtelijke maatregel*. Deventer: Kluwer.
- Rozie, J. (2005) *Voordeelontneming: de wisselwerking tussen de toepassingsvoorwaarden en het rechtskarakter van de verbeurdverklaring van illegale vermogensvoordelen*. Antwerpen: Intersentia.
- Scheirs, V. & H. Tournel (2009) Vaker straffen als antwoord op een stijgende punitiviteit? *Panopticon*, 30(3), 93-98.
- Sloterdijk, P. (2007) *Woede en tijd. Een politiek psychologisch essay*. Amsterdam: Sun.
- Van den Wyngaert, Ch. (2006) *Strafrecht, strafprocesrecht en internationaal strafrecht in hoofdlijnen*. Antwerpen: Maklu.